

В.Климов * (м. Київ)

УДК 1, 14; 3, 32, 322

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ СКЕПТИЦИЗМ Й ІНАКШЕДУМАННЯ ЯК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОСТУП (релігієзнавчий аспект)

Незважаючи на спрощені, поверхові, назагал негативні, хоча й розхожі характеристики середніх віків як «темних», «глухих», схоластичних, ортодоксально-догматичних, якими наділяли цей історичний період надто прямолінійні й необ'єктивні наступники, саме середньовіччю наступні етапи цивілізаційного розвитку і, зокрема епоха Відродження, мають бути зобов'язані своїми успіхами в осмисленні людиною свого місця і значення в історії, піднесенні активного, творчого потенціалу людини, у виробленні нею понять рівності, свободи, людської гідності, світоглядних та моральних цінностей, у формуванні інститутів власності, держави та нації; досягненнями в науці, культурі, техніці, праві, освіті, медицині, видавничій справі, географії, астрономії, становленні національних мов, поступовій диференціації релігійно-церковної і нерелігійної компетенції та ін.

Основний зміст статті. В умовах існування на європейському континенті десятків і сотень світських держав, часто надзвичайно подрібнених і слабких, централізовані Святим престолом християнські структури в окремі періоди почували себе настільки впевнено і потужно, що намагалися довічно утвердити себе силою, що стояла над світською владою; остання, за цих обставин могла набути владні повноваження не інакше, як через отримання їх з рук релігійних зверхників: історія фундації Римської імперії Карла I – яскравий тому приклад. У майже суцільно католицькій Західній Європі (в 1492 р. на Піренейському півострові був ліквідований останній потужний опонент християнства – ісламський Кордовський халіфат) встановилася неподільна християнська монополія на ідеологію, устрій життя, духовні цінності та орієнтири, спосіб мислення. Подібно до того, як денний і річний цикл життя середньовічної людини диктувався по містах і селах

* Климов В.В. – доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

регулярним церковним дзвоном, так все її буття назагал проходило під знаком релігійних догм, приписів, моральних оцінок, церковних дозволів, поведінських установок.

Однак за всієї неподільності панування релігійного світобачення та світорозуміння, укладу життя, поведінки, цінностей, жорсткого і жорстокого реагування духовно домінуючого християнства та його структур на будь-які прояви інакшесудання чи інакшебачення, на ознаки недовіри, сумнівів щодо встановлених у суспільстві догматів та ціннісних установок, цей період європейської історії поволі, але з невідворотністю породжував у надрах релігійно-церковного буття свого ідейного опонента – скептичний, критичний погляд на офіційну, освячену авторитетом християнства картину світу, на людське суспільство, роль особи у цьому світі, на панівні ідеали та цінності, на ступінь допустимої свободи людини у християнських координатах, на реальні можливості й межі людини думати і діяти у земному світі.

Парадоксально, але на цьому новому витку історії, людство, багато в чому, забувши про інтелектуальну сміливість стародавніх віків задавати незручні питання («якщо є потойбічний світ, то чому ще ніхто звідти не дав знати про себе?»), розгубивши духовну розкутість, ідейну принциповість й вільнодумство грецької та римської античності (згадаймо Аристотелівське «Платон мені друг, але істина дорожче»), в особі своїх найсміливіших європейських мислителів знову почало ставити «незручні» для домінуючої християнської ідеології питання. Мислителів, які могли дозволити собі засумніватися в істинності теологічних тлумачень традиційних догм чи біблійних положень, скептично поставитися до звичної практики посередницької присутності кліру у ланці зв'язку віруючого з Богом, піддати сумніву твердження про цілковито залежне від Бога становище людини і абсолютно пасивну роль останньої, як не дивно, дало саме релігійне середовище. У представників чернечих корпорацій, викладачів духовних і нецерковних навчальних закладів, найбільш освіченого кліру поволі з'являлися сумніви у неподільній правоті чи істинності окремих релігійно-церковних установок, догматичних положень, символів, уособлень, основоположних текстів, відверто або приховано скептичне ставлення до аргументації служителів християнської ідеології, до авторитетності їх ідеологічних виразників – богословів, проповідників, священників; непоодинокі спроби критично налаштованих представників вченого чернецтва чи кліру співставляти декларовані християнством постулати, рішення соборів, папських енциклік і реалії релігійно-церковного буття.

Причин зародження і розвитку скептично-критичних поглядів у середовищі, що своїми головними завданнями мало б виконання богословсько-апологетичних, богословсько-освітніх, герменевтичних функцій, на нашу думку, кілька. Серед них:

- традиція латентного чи напівлатентного існування опонуючих офіційним приписам та установкам, скептичних, критичних

поглядів у середовищі релігійно-інтелектуальних спільнот, що, в залежності від соціально-політичних, правових та релігійно-церковних умов у суспільстві, більшою чи меншою мірою успадковувалася наступними поколіннями мислителів, стаючи базою для подальшого розвитку скептично-критичного способу реагування на реалії існуючого суспільства та релігійно-церковної сфери і зумовлюючи духовно-інтелектуальний поступ цього суспільства;

- поволі наростаюче впродовж середньовіччя падіння впливу християнських структур на тлі дедалі успішніших намагань європейських монархій звільнитися від всесилля римських пап і надмірної церковної опіки;
- тривало панівне становище християнської церкви в Європі, що в умовах духовного монополізму вихолостило в ній прагнення до розвитку, здатність самокритично ставитися до себе як земної інституції, призвело до помилкового переконання, що запорука власного монополізму – в ідеалізації консерватизму, ортодоксії і догматизму, жорсткого придушення інакшесудумання і вільнодумства;
- реальні суперечності доктринального та концептуального характеру в християнському віровченні, богословсько-інтерпретаційному сегменті, у відносинах із світською владою, церковно-структурній та практично-обрядовій сферах діяльності християнської церкви, що все очевидніше ставали об'єктами скепсису, недовіри, критичного ставлення;
- зміни в характері європейської громадської думки, яка, назагал не ставлячи під сумнів власне християнство, його ідейно-догматичний, морально-ціннісний компендіум, ставала більш скептично, критично налаштованою до церковних структур та кліру під впливом невідповідностей між декларованими християнськими приписами і досить факультативним їх дотриманням християнськими ієрархами, духовенством, чернецтвом, частиною віруючих;
- формування в середовищі високоосвіченого чернецтва та кліру інтелектуального ядра, яке, спираючись на широку джерельну базу (у тому числі апокрифічні, єретичні твори, інші заборонені церквою джерела), володіючи мовами, маючи в монастирях прийнятні умови для творчості, поширення своїх поглядів та переконань, нерідко перебуваючи під захистом впливових патронів з числа аристократичних чи королівських родин, могли дозволити собі погляди, що не зовсім вкладалися в прокрустове ложе офіційно-церковних установок та теологічних інтерпретацій.

З кращих і досить щирих міркувань повернення до витоків християнства, поліпшення, вдосконалення християнської системи

світобачення і світорозуміння, вдумливого ставлення до біблійних текстів, з метою попередження наскоків противників християнства в особі язичників, єретиків, іновірців та інших ці мислителі пропонували конкретні шляхи і засоби щодо вдосконалення тлумачень релігійних ідей, догм, концепцій, більш досконалі і адекватні оригіналам переклади головної книги християнства – Святого Письма; змістовніші, адекватніші часу й конструктивніші, на думку нового покоління мислителів, тлумачення походження світу, світобудови, характеру взаємозв'язку Бога і людини, можливостей людської активності і волі; пропонували свою інтерпретацію співвідношення знання і віри, благочестя, богопізнання, людського самовдосконалення як наслідування Христа та ін.

Церква скоріше інстинктивно, спираючись на вивірені віками позиції традиційної ортодоксії, з міркувань запобігаючого захисту своїх догматичних та канонічних засад, їх непорушності, від початку з насторогою поставилася до пропозицій своїх вчених adeptів таким способом і на такому шляху прислужитися релігійно-церковній інституції. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку скептичної, критичної, вільної від ортодоксії та догматизму європейської думки засвідчує, що християнська церква небезпідставно підозрювала у подібних інтелектуальних новаціях потенційну загрозу своєму монополізму – церковно-владному, ідеологічному, духовному, світоглядному, морально-психологічному, культурному, освітньому. Вже своїми сумнівами, скептичним ставленням до релігійно та церковно усталеного, допуском іноваріатності, самою, по суті крамольною, думкою про можливість перегляду, реформування непорушного, віками недоторканного ці мислителі розхитували старанно вибудований моноліт панівного в Європі та поза її межами християнського світоустрою й світобачення, закладали підмурок майбутнього менш догматизованого бачення світу і людини в ньому, робили крок у напрямі допуску і узвичаєння інакшесудання, створювали передумови для поступового звуження тотальної присутності релігії та церкви в суспільстві та людській свідомості.

Багато в чому латентний поступ через скептицизм у бік свободи мислення й інакшесудання відбувався досить повільно навіть для загалом-то неенергійного, неспішного, незмагального середньовіччя. На відміну від часів античності з їхньою поліконфесійністю та багатобожжям, певним плюралізмом думок, віросповідною терпимістю та свободою, критично або й вільнодумно налаштовані мислителі середньовіччя і, зокрема Передвідродження та Відродження, діяли вже в умовах універсального панування християнських цінностей і установок, супутнього ідеологічній та духовній монополії релігійного пресингу, мали перед собою потужних опонентів в особі християнства, церкви, розгалужених, але чітко централізованих церковних структур, армії богословів та духовенства, нерідко релігійно узалежнених університетів, шкіл, широкої мережі монастирів як центрів ортодоксальної й догматичної думки та ін. Нагадаємо, зокрема, що вже в XI–XIII ст. лише одна структура релігійно-церковної

системи – монастирі – охоплювала християнськими впливами практично всю Європу. Один з найбільших на континенті монастирських комплексів – Клонійське абатство включав понад 1000 католицьких монастирів, близько 20 тис. ченців, а за своїм економічним та людським потенціалом істотно перевищував ресурси папи Римського [Лінч Джозеф. Середньовічна церква. – К, 1994. – С. 156, 262], маючи по суті безмежні можливості контролювати і формувати усі сфери людської життєдіяльності і, в першу чергу, духовну практично на всьому континенті.

Для людини середньовіччя християнські приписи та оцінки були тотально присутні скрізь – в душі, сім'ї, людських відносинах, суспільстві, державі, світобудові; під релігійними гаслами і цілями засновувалися міста, велася колонізація, військове захоплення нових територій, розвивалися фінансово-господарські, соціальні й міждержавні відносини, здійснювалися наукові відкриття і освоєння сільськогосподарських угідь; в релігійних координатах розвивалися мораль, філософія, культура, мистецтво і вдосконалювалася сама особистість. Релігія, церква, богослов'я для середньовічної людини утворювали ту, за словами А.Гуревича, загальнозначущу знакову систему, в термінах якої члени феодального суспільства тільки й усвідомлювали себе і свій світ, віднаходили в ній обґрунтування й пояснення свого існування [Гуревич А. Категории средневековой культуры. – М., 1980. – С. 11].

Однак як би там не було, паростки скептичного, недогматизованого, інакше- і вільнодумного, а згодом критичного світобачення, світосприйняття і мислення при цьому вперто пробивалися у всіх сферах людської життєдіяльності: філософській, теологічній, політичній, науковій, релігійно-церковній, моральній, мистецькій, народно-побутовій. Незважаючи на всеохоплюючі християнські імперативи, на вагомість релігійно домінуючої громадської думки, жорстку реакцію церковно-релігійних та владних структур, репресивні заходи щодо інакшесудання, проява скептичного ставлення до панівних церковно-релігійних установок йшла по наростаючій. Цілковито перебуваючи у суто релігійній площині, ці вияви скептичного ставлення до релігійно непорушного і недоторканного появлялися спочатку в головах окремих мислителів, ставали темами полеміки у дружньому листуванні, пізніше перетворювалися на предмет обговорення в гуртках однодумців, незважаючи на заборону подібних зібрань. Це вже значно пізніше – в XVIII–XX ст. християнство скорегувало свою позицію світоглядної нетерпимості, а в середні віки недопущення інакшесудання побутувало як органічна позитивна ознака релігійної принциповості, запорука чистоти християнства, як прояв зрозумілої непримиримості до ворогів церкви і т. п.

Умови ідейної й ідеологічної інтолерантності диктували й відповідні за формою та змістом вияви неформального, неофіційного мислення скептично мислячих, інакше думаючих, тих хто сумнівався, – несміливі, з оглядкою, нерідко анонімні, метафоричні, з побоюваннями бути звинуваченим у єресях,

у замаху на основоположні духовні засади, з численними запевненнями любові до своєї віри, у вірності християнству, з неодмінними присвятами впливовим патронам, сильним світу цього.

Середньовічний скептицизм не був тотожним скептицизму античному. Тим більше – античній *школі* скептицизму, оскільки духовні, ідеологічні, суспільні, церковно-релігійні умови середніх віків диктували інші допустимі і прийнятні прояви скептицизму: античний скептицизм як заперечення можливості усталених суджень, як скептицизм релятивістський концептуально суперечив середньовічній духовності з її незмінним, усталеним компендіумом християнських положень як істин останньої інстанції, що не могли бути піддані сумніву, запереченню чи позначені ступенем вірогідності. Підозра в скептицизмі, звинувачення в недовірливому ставленні до канонізованого в середні віки були такими ж оціночно вбивчими, як і звинувачення в єресі (доля П'єра Абеляра, Арнольда Брешианського, Сігера Брабантського, Іоана Вікліфа, Яна Гуса, Еразма Роттердамського й інших – переконливі тому приклади).

В умовах античності, еллінізму скептицизм розвинувся від малозмістовного піронізму до значення досить важливої своєю конструктивністю якості усієї грецької філософії. Середньовічний скептицизм, критично засвоївши здобутки філософського скептицизму античності, зокрема концепцію однакової ймовірності істинності і хибності наших уявлень, відносності знань, скепсису щодо можливості пізнання абсолютної істини, але ймовірності наближення до неї та інші, в умовах середньовічних духовних пріоритетів стає істотно скорегованим за сферою, напрямом, об'єктами та способами свого виявлення, суб'єктами реалізації, легітимністю свого існування в умовах панівного християнства.

Беручи це до уваги, водночас зазначимо, що значною мірою середньовічний скептицизм у релігійній сфері – це явище самобутнє, формоване не тільки і, можливо, не стільки богословсько-філософським середовищем відносно розкутих інтелектуалів-вільнодумців, скільки народом, що у масі своїй, як визнають самі богослови та священнослужителі, по-своєму, досить поверхово, приблизно, формально, не дуже зацікавлено, спрощено, а тому назагал неадекватно офіційним установкам сприймав християнсько-богословські складнощі трактувань, починаючи від картини світу та його походження і закінчуючи ключовим у релігії Христа Символом віри. Як до всього незрозумілого, але офіційно нав'язуваного церквою, владою, місцевим духовенством та чернецтвом, до християнських тонкощів витлумачення існуючого й неіснуючого народ ставився тривалий час не лише з ритуальною повагою (як до незрозумілого, але церковно і владно санкціонованого), страхом і побоюваннями (адже в кінцевому рахунку йшлося про відповідальність за гріхи), а й з прихованою недовірою, скепсисом, із зрозумілими спробами оцінити релігійні оповіді, настанови та аргументи (особливо в тлумаченні місцевих священно- та церковнослужителів) з позицій життєвого досвіду і здорового глузду. У

зв'язку з цим не можна не згадати потужну за змістом і масштабами проявів середньовічну усну народну творчість Європи, із антицерковно, античернецьки, антимонастирськи спрямованим сміхом і гумором якої не могла нічого вдіяти навіть повновладна релігійно-церковна цензура, а в пізньому середньовіччі – інквізиція. Цей народний пласт скептичних настроїв, що охоплювали не лише релігійну сферу, а й всі інші – політичну (причини війн, ставлення до влади, до інших народів тощо), соціальну (відносини багатих і бідних, соціальна справедливість, рівність, непорушність існуючих відносин між соціальними станами), моральну (соціальні аспекти добра і зла, свобода та її межі та ін.), – був у середньовічному суспільстві, незважаючи на його територіальну розірваність та локальність, вочевидь, значно впливовіший і резонансніший, аніж філософсько-релігійний скептицизм порівняно вузького, елітного кола мислителів. Він слугував не лише індикатором і оціночним критерієм суспільних подій та процесів, а й був джерелом творчої наснаги, інтелектуальної сміливості середньовічних мислителів-скептиків, а згодом – критиків релігійних положень та практик, інакшесудуючих, вільнодумуючих та церковних реформаторів.

Очевидним був дрейф скептицизму з філософської сфери, у якій він переважно розвивався за античності, до релігійної сфери свого застосування і буття у середні віки. Незважаючи на неофіційні, часто не оприлюднені, а нерідко й репресивні (з боку середньовічних владних світських та церковних чинників) умови існування, в найбільш активному інтелектуально тогочасному середовищі – релігійному – скептицизм істотно розширив межі свого втручання та впливу. Своїм стартовим скептично-проблемним ставленням до об'єкту сприйняття скептицизм цього періоду інтелектуальної історії створив умови для розвитку конструктивної складової пізнання світу та людини, підготував ґрунт¹ для європейського переходу від бездумного сприйняття готових релігійних істин на рівні пересічного віруючого до їх критичного осмислення і пізнання, до вільнодумства; став важливим кроком до легалізації і наступного унормування такої цивілізаційної ознаки, як інакшесудумання. Скептицизм, сповідуваний широким колом його носіїв, – від університетського чи монастирського мислителя до іронізуючого ремісника або селянина, став свого роду інтелектуально-побутовим підмурком для розгортання реформаційних процесів, наближення доби Гуманізму та Просвітництва.

¹ Один із скептично-критичних творів видатного італійського мислителя, філософа-гуманіста, філолога-латиніста Лоренцо Валли, спрямований проти Арістотелівської діалектики, препарованої середньовічною схоластикою, мав у цьому сенсі красномовну назву «Перекопування усієї діалектики разом із засадами загальної філософії» / *Валла Лоренцо. Перекапывание всей диалектики вместе с основаниями всеобщей философии* / *Валла Лоренцо. Об истинном и ложном благе. О свободе воли* / Приложение. – М.: Мысль, 1989 / Памятники философской мысли. Отв. ред. Горфункель А.Х. / – С. 291–367.

Умови формування і проявів середньовічного скептицизму, на відміну від піронівського скептицизму античності, академічного скептицизму доби еллінізму, були істотно іншими, що зумовило низку його особливостей.

Характерними ознаками релігійного скептицизму середніх віків, доби Передвідродження і Відродження в Європі, на нашу думку, були:

- його існування не як окремої, самостійної, специфічної філософської чи філософсько-богословської школи, чітко означеного філософського напрямку, а як особливості онтологічного чи гносеологічного підходів, як методологія осмислення, первісного реагування окремих, зазвичай енциклопедично освічених, неортодоксальних мислителів на релігійно-догматичні суперечності, усталені релігійні догми та церковні настанови, на виведені за межі переосмислення чи критики богословські концепції, на ортодоксалізовані теологічні інтерпретації, нав'язані чи прийняті імперативи релігійної поведінки, догматизовані моральні норми, канонізовані тексти тощо;
- логічно, раціонально аргументовані сумніви, недовіра, часткове чи повне неприйняття ортодоксальних, догматизованих істин, невіра у віднайдення або досягнення остаточних істин, що мали своїм наслідком (на відміну від агностицизму або малозмістовного чисто піронівського скептицизму) *конструктивну, евристичну* націленість скептично налаштованої людини на подальший пошук і наближення до істини (в першу чергу, у сфері релігійного), перегляд і вдосконалення вже досягнутого, розширення меж пізнаваного і т. п.;
- відмінний від античного періоду об'єкт скептичного ставлення: на місце переважно філософсько-абстрактного об'єкту гносеологічних пошуків піронізму, платонівських Середньої і Нової академій приходять досить конкретизовані об'єкти скептицизму середніх віків та доби Відродження – богословська ортодоксія, догматизм, тривала й дорога обрядовість, обтяжливі для утримання парафіянами церковні структури, біблійні тексти, церковні документи, богословські трактування, особливості фінансування Святого престолу, рівень індивідуальної святості та моральності головних виразників християнських цінностей – від римського понтифіка до рядового ченця та багато інших;
- позиція контрортодоксії, антидогматизму, демістифікації, обґрунтована багато в чому *раціоналістичними* (в межах християнського віровчення) підходами до об'єктів дослідження та аналізу, що розходила з офіційним, консервативним за характером курсом церкви, суперечила йому і зумовлювала церковну оцінку позицій мислителів-скептиків здебільшого як єретичну;
- просвітительський характер середньовічного скептицизму, в чому знайшло творче відображення і середньовічна рецепція важливої риси античного скептицизму – бути однією з основних властивостей

усієї грецької філософії та літератури, через них позитивно впливаючи на духовний розвиток суспільства [Лосев А.Ф. Культурно-историческое значение античного скептицизма и деятельность Секста Эмпирика // Секст Эмпирик. Соч. в 2-х т. – Т.1. – М., 1976. – С. 57];

- перебування скептично налаштованих філософів, богословів, церковних діячів, університетських професорів, письменників-полемістів *цілком у християнських координатах*, що не передбачало критику, перегляд чи реформування *засадничих принципів християнства*, не ставило під сумнів саму суть релігійних догм, орієнтирів чи цінностей, кваліфікувало цих мислителів-скептиків як лояльних панівній релігії, налаштованих прохристиянськи, хоча й не апологетично. Наочний вияв цієї особливості середньовічного скептицизму – його активна апеляція до біблійних, патристичних джерел як переконливих і вирішальних аргументів у богословських дискурсах, породжених скепсисом;
- націленість середньовічного скептицизму на поліпшення, вдосконалення окремих сторін, аспектів функціонування християнства як найбільш поширеної релігії на європейському континенті, сприяння усуненню очевидних вад практичного християнства (у богословствуванні, обрядовості, проповідництві, ефективності релігійної полеміки, освіті, запровадженні послідовно християнського способу життя, релігійно вмотивованих моралі та поведінки; у подоланні зовнішньої набожності, показного богопочитання, обрядовірства; у піднесенні довіри пастви до християнських ієрархів, кліру та чернецтва тощо);
- найбільш розповсюдженими носіям скептичних настроїв, підходів, способів реагування були здебільшого представники самої християнської (у Західній Європі – переважно католицької) церкви – від рядових ченців до діячів римської курії і кардиналів, що мало свої причини для внутрішньоцерковного скепсису (більші можливості цих представників церковної спільноти для узагальненого, масштабного бачення релігійно-церковних вад на всіх рівнях, їх широка інформованість, високий ступінь освіченості, знання мов, доступ до джерельної, у тому числі закритої бази – монастирських скрипторіїв, книгосховищ, бібліотек, архівів; творчі зв'язки релігійних інтелектуалів різних країн, можливість вільного пересування по Європі і знайомства з духовними настроями у регіонах; обізнаність не лише з офіційними, а й неофіційними оцінками стану справ у церкві, членство в закритих або напівзакритих гуртках інтелектуалів-гуманістів; наявність матеріальних умов, вільного часу для дослідницьких і творчих занять та ін.).

Якщо узагальнено представити найбільш активно розроблювані напрями скептичного осмислення релігійно-церковної, богословської, філософсько-богословської, морально-релігійної, державно-церковної, канонічно-правової та іншої проблематики мислителями XIV–XVI ст., то ними були:

- спроби більш точного перекладу тестів Нового Завіту і всього біблійного кодексу на латинську, а згодом – на національні мови, породжені скепсисом щодо якості існуючого перекладу грецького оригіналу за всієї поваги до авторитету св. Ієроніма та інших перекладачів Вульгати (результатом таких скептичних підходів став творчий доробок з цих питань Лоренцо Валли, Еразма Ротердамського, Мартина Лютера та ін.); яскравим свідченням творчих потенцій скептичного сприйняття не лише існуючих перекладів канонічних текстів, а й інших церковних джерел було, зокрема, історико-лінгвістичне дослідження достовірності так званої Дарчої грамоти Костянтина», здійснене Л. Валлою (1439 р.) [Валла Лоренцо. Рассуждение о подложности так называемой Дарственной грамоты Константина; Дарственная Грамота Константина, как она дана в декрете Грациана // Итальянские гуманисты XV века о церкви и религии. Приложение. – М., 1963], що підштовхнуло інших європейських вчених до аналогічних досліджень;
- сумніви в правильності богословського і церковного витлумачення співвідношення віри і знання, пропозиції переглянути традиційну католицьку інтерпретацію взаємозв'язку і взаємовпливів цих сфер людського буття;
- недовіра, сумніви в універсальності і конструктивності схоластичного методу, релігійного догматизму, на яких базувалася вся середньовічна система світобачення і світорозуміння, логіка католицької теології та філософії, середньовічна освіта й просвітництво, християнські проповідництво й полеміка;
- скептичне ставлення до традиційного в католицькій церкві тлумачення характеру зв'язку людини і Бога, Божої благодаті і людської свободи волі, ініціативи його перегляду і переосмислення в частині потенціалу людської активності, свободи волі, моральної відповідальності людини за свої вчинки, співвіднесених з Божою благодаттю;
- скепсис щодо теократичних прагнень католицької церкви в особі римських понтифіків, їх намагань повною мірою досягнути не лише церковну, а й світську владу;
- скептично-критичне ставлення до освячених католицькою традицією авторитетів, особливо до поглядів та позицій представників офіційної теології: в позиції мислителів-скептиків щодо цієї проблеми критичне ставлення до церковних авторитетів

логічно корелюються з можливістю незалежного і вільного мислення, справжньою науковою творчістю;

- сумніви в адекватності існуючої католицької обрядовості суті первісного християнства, що з подачі церковних структур розрослася, підмінивши живе духовне спілкування віруючого з Богом обрядовіством, марновіством тощо;
- скептичне сприйняття лицемір'я, демонстративної побожності практикуючого духовенства, чернецтва, церковних ієрархів, в середовищі яких, на думку мислителів-скептиків, відбувалися процеси відходу від справжнього благочестя, від християнських вимог про послух, бідність, нестяжательство, дівство (безшлюбність), що зрештою призвело до моральної кризи, деградації, розкладу самого інституту головних проповідників християнської моралі – «породи людей... ненависної всім» [Роттердамський Еразм.. Похвала Глупоті, або Похвальне слово Дурості, виголошене Еразмом Роттердамським. Домашні бесіди. – К., 1993. – С. 75];
- сумніви в правомірності освячення церквою соціальної нерівності, переконаність у благородстві людини, що визначається не знатним походженням, а високою освітою, інтелектом, добрим вихованням; утвердження права людини на рівність, свободу, гідні умови існування;
- скептичне ставлення до тогочасного релігійного тлумачення війн, переростання антивоєнного скепсису у широко трактований пацифізм;
- якісна трансформація скептицизму щодо деградуючого католицького чернецтва та духовенства у критику власне інституту духовенства, у сформування ідеї про недоцільність існування цієї ланки загалом і можливість безпосереднього спілкування віруючого з Богом.

Існували й інші напрями скептичного сприйняття і переосмислення традиційно-релігійного витлумачення проблем у релігійній сфері.

Таким чином, європейське середньовіччя дає чимало переконливих прикладів побутування в суспільстві скептичної ментальності, скептичного характеру реагування на релігійний авторитаризм та догматизм, на нав'язаний церквою і теологічною думкою схоластичний спосіб мислення. Культура центральних століть середньовіччя (X–XIII ст.) засвідчує на різних соціальних рівнях непоодинокі вияви фактів неприйняття на віру цілої низки ключових християнських догм, канонів та доктрин, релігійно мотивованого способу поведінки; проявів скептично-критичного реагування на церковно-теологічні установки сприймати сакральні джерела як незаперечні, позакритичні, що не підлягають перегляду і можуть бути прийняті тільки як істини останньої інстанції. Йдеться, насамперед, про появу в середовищі європейських інтелектуальних еліт (представників освіченого чернецтва,

ієрархії, магістрів та професорів університетів, церковних і світських нецерковних навчальних закладів, освіченої феодальної верхівки, багатих міських жителів) вчених особистостей, особливо з числа теологів, філософів, істориків, логіків, мовознавців, які вже вважали нормальним «досліджувати те, що благочестивий розум сприймає через живу віру». Їх не влаштовувала церковна установка, коли «віра благочестивих» лише «вірять, а не розмірковує»; вони погоджувалися вірити лише тому, що «дослідили раніше з допомогою розуму» [Письмо Бернара Клервоского кардиналу и канцлеру Гаймерику. Письмо № 338 // Абеляр Петр. История моих бедствий. – М., 1959. – С.150]. Ці *інакше думуючі* освічені особистості не були матеріалістами чи атеїстами, вони прилюдно заперечували звинувачення на свою адресу у сповідуванні скептицизму і при нагоді всіляко засвідчували вірність християнській вірі й церкві, своє бажання через дослідження зробити віру ще більш переконливішою та досконалішою. Водночас, спираючись на свої високі професійні знання в певних галузях науки (теології, філософії, історії, логіки, мовознавства, перекладі та ін.), такі мислителі прагнули у пізнанні предмету, спираючись на спадок своїх вчених попередників доби античності, патристики, йти далі, поступово розширюючи межі досліджень, вдосконалюючи методи та підходи в пізнанні досі непізнаного. Логіка інтелектуального поступу з невідворотністю привела до думки включити в об'єкт професійних досліджень саму область сакрального.

За такого скептично-критичного підходу ареал остаточних, викінчених, непідсудних науковому аналізу релігійних істин, до яких відносили переважно істини догматичні, істотно звужувався, а компендіум життєвизначальних релігійних догматів сприймався вже не таким духовно монолітним і переконливим.

*О.Горкуша** (м. Київ)

УДК 1, 13-14

ТЕОРЕТИЧНО-ГНОСЕОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ Б.О. ЛОБОВИКОМ

Розмірковуючи сьогодні про науковий внесок такого видатного українського релігієзнавця, яким є професор Б.О. Лобовик, ми не можемо не звернути увагу на незмінну актуальність тих фундаментальних його ідей, що стосуються як гносеологічної природи релігії, так і структури релігійної свідомості. Справедливо названий “творцем в Україні наукової школи з гносеології релігії”, цей видатний вчений залишив нам цілий ряд

* Горкуша О.В. – кандидат філософських наук, науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.